

TURAQLI TENEWLERDİN SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERI SEZIW ORGANLARINA TIYKARLANĖAN TENEW TIPLERI

*Nzamatdinova Dilfuza Kóptileuovna
Filologiya ilimleriniń filosofiya doktori
Nókis innovaciyalıq instituti*

ТИПЫ СРАВНЕНИЯ, ОСНОВАННЫЕ НА ОРГАНОВ ЧУВСТВ

*Нзаматдинова Дилфуза Коптилеуовна
доктор филологических наук (PhD)
Нукуский инновационный институт*

TYPES OF COMPARISON BASED ON SENSORY ORGANS

*Nzamatdinova Dilfuza Koptileuovna Doctor of Philology (PhD)
Nukus Innovation Institute*

[https://orcid.org/
0009-0009-7715-8926](https://orcid.org/0009-0009-7715-8926)

e-mail:
sarbimiron122@mail.ru

Rezume: Maqolada turgun óxshatishlarning sezgi va his qilish organlariga asoslangan o'xshatishlarni turkiy tillarda, jumladan, qoraqalpoq tilida bir nechta lug'aviy-mavzuviy guruhlarga ajratilishi tadqiq qilingan.

Kalit sózlar: turgun óxshatish, his-hayajon, semantika, lingvokulturalogiya, sezgi organlari

Резюме: В статье исследуется деление статических сравнений на несколько лексико-тематических групп в тюркских языках, в том числе в каракалпакском, на основе смыслов и органов чувств.

Ключевые слова: сравнение, эмоция, семантика, лингвокультурология, органы чувств

Summary: The article examines the division of static comparisons into several lexical-thematic groups in Turkic languages, including Karakalpak, based on meanings and senses.

Key words: comparison, emotion, semantics, linguoculturology, sense organs.

KIRISH. O'xshatish ko'p aspektli kategoriya bo'lib, falsafiy, mantiqiy, lingvistik, adabiyotshunoslik va tarixiy aspektlarda o'rganiladi. Bu kategoriya birinchi navbatda psixolingvistika, neyrolingvistika, tarixiy tilshunoslik va boshqa fanlarning diqqat markazida turadi.

O'xshatishlar bilan bir qatorda tilshunoslikda «turg'un o'xshatishlar» atamasi ham qo'llaniladi. Ularning bajaradigan vazifasi bir xil, ya'ni ikki narsani qiyoslash orqali umumiy belgini asoslash. O'xshatish singari turg'un o'xshatishlar ham asarning emotsionalligini kuchaytirishdagi, ta'sirchanligini oshirishdagi, milliy madaniyatni aks ettirishdagi o'rni muhimdir.

Ular tarkibi bo'yicha uch qismdan iborat bo'lib, o'xshatishning subyekt, asosi va obyektidan yoki etalonidan tashkil topadi. Bunda etalon tushunchasi qaysidir bir odamning yoki narsaning obrazli xususiyatini o'zida jamlagan dominant sifatida kundalik madaniy turmush voqea-hodisaga asoslanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. XX asrning 1930-yillariga qadar turg'un o'xshatishlarning tizimli tahlili, so'z va so'z birikmalari bilan qiyoslab o'rganilgan to'liq tavsifi ham yaratilmadi. Rus tilining frazeologik tarkibini maxsus tadqiq qilish 1930-yillardan keyin amalga oshirila boshladi. 1931-yil mashhur tilshunos E.D.Polivanov birinchilardan bo'lib bu masalaga diqqat qaratib, «sintaksis bilan qiyoslash mumkin bo'lgan, ammo

shu bilan bir qatorda, umumiy tiplarni emas, balki konkret soʻz birikmalarining individual maʼnolarini nazarda tutib, bu yoʻnalishni «frazologiya» deb nomlashni tavsiya qilgan edi»[1: 348].

«Oʻxshatishlarning tuzilishidagi elementlar miqdorini belgilashda olimlar oʻrtasidagi qarashlar hali ham muzokarali masala ekanligini, ayrim olimlar oʻxshatish ikki elementdan, boshqalari esa ikki yoki uch elementdan iborat, deb koʻrsatib oʻtgan». U tilshunoslarning fikrlariga tayangan holda oʻxshatish 4 elementdan iborat, deb taʼkidlaydi.[2]

Har bir inson olamga oʻz dunyo qarashlari prizmasida qaraydi va bu individual qarash uning hayotidagi holatiga qarab belgilanadi. Odatda, odamlar ham narsalarni ularga yaqin va tushunarli boʻlgan boshqa narsalar bilan oʻxshatishlari kundalik turmushda koʻp uchraydi. Ular kam-kamdan holatlarda maʼlum bir tilda soʻzlovchi odamlarning jamoaviy tafakkuriga aylanadi; tez-tez ishlatilganligi sababli ular turgʻunlashadi.[3:3]

Turgʻun oʻxshatishlar (uni yana frazeologik oʻxshatishlar va turgʻun komparativ birliklar deb ham nomlanadi va bularni oʻxshatishning sinonimi deb ham yuritimiz) har bir tilda mavjud va ularning milliy oʻziga xosligi oʻxshatishlarda qoʻllaniladigan etalonlarning nomenklaturasida, yaʼni nomlanishida boʻlib, har bir xalq oʻxshatishlarining bosh stereotiplik nuqtai nazaridan kelib chiqadi (Alyoshin, [4:263]; Novikov[5:290], Sternin[6:60]) va boshqalar. **MUHOKAMA.** Sezgi va his qilish organlariga asoslangan oʻxshatishlarni turkiy tillarda, jumladan, qoraqalpoq tilida bir nechta lugʻaviy-mavzuviy guruhlariga ajratish mumkin. Bu guruhlar oʻxshatishning konkret maʼnosi va uni oʻrab turgan atrof-muhit bilan munosabatidan kelib chiqadi.

1. Koʻrish organi bilan bogʻliq oʻxshatishlar – inson oʻzini oʻrab turgan atrof-muhit, narsa va hodisalarni koʻradi, shakl, tur, oʻlchamini, miqdorini ajratadi, ular orasidagi aloqani, harakatni, oʻxshashlikni va farqni koʻrib oʻrganadi, tahlil qiladi. Koʻzga koʻrinadigan narsa yoki hodisalar V turdagi obrazlarni paydo qiladi. Bu tipdagi koʻrish bilan bogʻliq oʻxshatishlar xalq ogʻzaki ijodida, yozma va ogʻzaki adabiyotda juda koʻp uchraydi. Bunday oʻxshatishlar,

2. oʻxshatishlar tizimining eng original (asl nusxasi) turdagi semantik guruhi hisoblanadi. Bu oʻz navbatida, oʻsha xalqning milliy-madaniy xususiyatlari bilan bogʻliq boʻladi.

Masalan: *Aq jarilqap kún tuwdi, at basınday ul tuwdi.* («Máspatsha»).

Dostonlarda koʻrish bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlarni tahlil qilganda ularni quyidagi guruhlarga boʻlib oʻrganishni maʼqul koʻrdik:

I. Koʻrinishi, shakliga bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

II. Ish-harakatga bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

III. Rang-tuslar bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

I. Insonning tashqi koʻrinishini tasvirlash bilan bogʻliq qoʻllaniladigan turgʻun oʻxshatishlar.

Insonning tashqi koʻrinishini tasvirlashda qoʻllaniladigan turgʻun oʻxshatishlar obrazni yanada koʻrkam qilib, tinglovchining diqqatini tortadi.

Masalan: *Jawrinlari qaqaqtay,*

Burimlari toqpaqtay,

Awzi suliw oymaqtay,

Juqa erni qaymaqtay. («Qırıq qız»)

Ushbu tasvirlarda insonning rangi roʻyi, tashqi koʻrinishi, qiyofasi yaqqol koʻzga tashlanadi.

Goʻzallik, his-tuygʻu, mehr-muruvvat yoki ularga qarama-qarshi hodisalarni koʻrmasdan tushunish qiyin. Ana shu maʼnoda badiiy adabiyotda turgʻun oʻxshatishlar katta ahamiyat kasb etadi, chunki badiiy aloqadorlik asosida mavhum tushunchalarni aniq, yaqqol narsalar, shaxslar bilan oʻxshatish asosida turgʻun oʻxshatishlar yuzaga keladi.

II. Ish-harakatga bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar:

Masalan: *Ash jolbarıstay shabınıp,*

Qupanı qalqan jamılıp,

Ottay bawrı qamılıp. («Máspatsha»).

III. Rang-tus bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

Bunda faqatgina rangi haqida aytib oʻtilmasdan, rangdagi nozik jihatlar va oʻziga xosliklar ham ochib beriladi. Masalan: Balları ayran túygen *kelsaptay qıp-qızıl* qaragʻan, shalıgʻıp sharshap seligip uyqılap qalıptı.

Turıp jıgʻılgʻan, tasqa súringen, *tóbesi quwday agʻargʻan,* jası paygʻambar jasına tolgʻan, shashı agʻarıp bolgʻan, túeniú ol tárepine barsa, bu tárepi ketedi. («Máspatsha»).

Dostonlarda koʻrish organi bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar ularning asosiy qismini tashkil etadi, sababi inson koʻpincha koʻzi bilan koʻrgan narsalarni yaxshi ajrata oladi.

Sezgi bilan aloqador semantik guruhning yana bir boʻlimi bu eshitish bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlardir. Eshitish bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar insonning tashqi muhit orqali eshitgan

har xil tovushlarini insonning ichki hissiyotlari bilan qiyoslab ko‘radi va shu asosda hosil bo‘ladi.

Masalan:

Sultanım dep Mâspatsha,

Botaday bozlap jiladi. («Mâspatsha»).

Yolg‘izman, bo‘taday bo‘zlab,

Bobom Qultoy, xush qol endi. («Alpomish»).

Har bir tovush voqeani to‘liq tasvirlab bera olmasa ham, obrazning ichki xil-xususiyatlarini ozmi-ko‘pmi tasvirlab beradi. Eshitish bilan bog‘liq turg‘un o‘xshatishlarda ularning o‘z ma‘nosi shaxsning ichki kechinmalari orqali aniqlanadi.

Eshitish bilan bog‘liq turg‘un o‘xshatishlarni ham o‘z navbatida quyidagi lug‘aviy-mavzuviy guruhlariga bo‘lib chiqdik:

a) umumiylik bilan bog‘liq;

b) bir shaxs bilan bog‘liq.

a) Umumiylik bilan bog‘liq turg‘un o‘xshatishlarning ko‘p qismi hayvonlar bilan qiyoslash natijasida paydo bo‘lgan. Masalan:

Bala-shag‘a hawlig‘ip,

Bólingen qoyday shuwlasti. («Gúlnáhár»)

b) Bir shaxs bilan bog‘liq:

O‘zbek tilida: Boybichalarga shunda to‘lg‘oq vaqti yaqin etdi; ne kampirlar kelib, boybichani aylanib, tulkini *inlatgan toziday bo‘lib*, boybichalarni angnib, o‘rtaga olib turibdi. («Alpomish»).

Qoraqalpoq tilida: *Atqan toptay gúrp etti,*

Áyne tag‘a tiygendey,

Yoqsa tag‘a tiygendey,

Oq serpilip ol qaytti. («Mâspatsha»).

Insonning his-tuyg‘ulariga bog‘liq turg‘un o‘xshatishlar insonni atrof muhitda yashab hamda ular bilan munosabatga kirishib qolmasdan, o‘sha muhitni o‘rganadi, tushunadi, tahlil qilishga harakat etadi. Ana shunday o‘rganish davomida inson ongida har xil tushunchalar, ko‘z-qarashlar va xulosalar paydo bo‘ladi. Insoniyatdagi bu hususiyat inson psixikasi deyiladi. Tushunish yoki o‘rganish har xil yo‘llar va usullar bilan amalga oshiriladi. O‘xshatishlar esa ushbu usullarning bir turi hisoblanadi. Obrazli o‘xshatishlarda narsa yoki predmetning asosiy sifatlaridan boshqa qo‘shimcha sifatlari ham aniqlanadi. Mana shu qo‘shimcha ma‘no beruvchi sifatlashlar o‘xshatishlarni badiiy jihatdan ta‘sirchan qilib tasvirlab beradi.

NATIJALAR. Turkiy tillardagi badiiy-tasvir vositalari ichida o‘xshatishlar alohida o‘rin

egallaydi. Sababi o‘xshatishlar obrazning tasviridagi eng dastlabki va asosiy tasvir usuli hisoblanadi. O‘xshatishlar narsa va hodisani o‘rganishda (bilishda) mantiqiy kategoriya sifatida tilda har xil shakllarda beriladi.

Ovoz va tovushlarni boshqa bir narsa yoki hodisalar bilan qiyoslab, o‘sha narsaning ichki xususiyatlarini ochib beradi.

Psixologik o‘xshatishlar semantikasi va tuzilishi bo‘yicha ko‘p qirrali bo‘lib, boshqa o‘xshatishlardan ancha farq qiladi.

Ularning boshqa tipdagi o‘xshatishlardan farqi shunda-ki, bu o‘xshatishlar aniq emas, mavhum, odamning ko‘ziga ko‘rinmaydigan harakatlarni, hodisalarni qiyoslash natijasida paydo bo‘ladi. Bu turdagi o‘xshatishlarda, birinchi navbatda, insonning tashqi ko‘rinishidagi o‘xshashlik emas, balki ichki dunyosi turadi.

XULOSA qilib aytganda, olam va inson o‘rtasidagi mustahkam aloqani ko‘rsatish maqsadida ota-bobolarimiz narsa-hodisalar qiyosida ularning qandaydir bir belgisini, o‘xshashlik tomonlarini anglab, turg‘un o‘xshatishlarni tasavvur qilganlar, yaratganlar. Bu esa o‘z navbatida milliy koloritning yaratilishiga asos bo‘lgan. Turkiy xalqlarning har biridagi sezgi bilan bog‘liq misollarga yuzlansak-da, ular orasida mustahkam aloqa borligini ko‘rishimiz mumkin.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Е.Д.Поливанов Античные теории языка и стили. ОГИЗ. – М.-Л., 1936. – 384с.
2. Najimov P.A. Qaraqalpaq tilinde ten‘ewler.– Nökis: Qaraqalpaqstan, 2014. – 38b.
3. Степанов Ю.С. Французская стилистика: Учебное пособие для студ. ин-тов иностр. яз. – М.: Высшая школа, 196. – 3 с.
4. Алёшин А.С. Устойчивые сравнения шведского языка, характеризующие человека (лингвокультурологический аспект): Дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 2011. – 263 с.
5. Новиков, Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 290 с.
6. Стернин И.А., Попова З.Д. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2002. – 60 с.
7. Карақалпақ фольклор(көп томлык).9-13-т. - Ташкент:Манъвият,2009.–536 б.
8. Карақалпақ фольклоры (көп томлык). 14-26-т. – Nökis: Илим, 2010. – 544 б.